

Пресиян КОНАКЧИЕВ

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ХЪРВАТСКИЯТ САБОР И ИДЕЯТА ЗА СУБДУАЛИЗЪМ (1914–1918 Г.)

Presyian KONAKCHIEV

“St Cyril Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

THE CROATIAN PARLIAMENT AND THE IDEA OF SUBDUALISM (1914–1918)

The other form of trialism discussed during the First World War by the parliament representatives in Zagreb was Subdualism or the possibility for formation of Slavic states in the Austrian and Hungarian part of the empire. The ideas was strongly supported by the deputies of HSP and SSP, thinking that the implementation of trialism in the monarchy would lead to the formation of such states. Croatia and the assembly were officially governed by the Croatian-Serbian coalition, which finds it difficult to accept the conflict with Serbia and is not willing to discuss the question about the empire’s reformation. Despite this official stand, the assembly in Zagreb discussed the questions about subdualism, trialism and dualism due to the opposition parties. Most of the party’s deputies consider that the contribution of Croats in the military activities has to be used as an argument for the introduction of trialism in the Habsburg empire. At the same part, the Croats from the bi-national coalition were against trialism and declare themselves for the unification of Croats within the dualism that was introduced. That means that the regions of Istria and Dalmatia had to go from the Austrian part in the Hungarian one and the representatives from the assembly had to truly originate from the regions called officially Croatian-Slavic-Dalmatian ones. In the autumn of 1918 the coalition officially resigned their support for dualism. It became clear then that the reconstruction of the empire would not be made according to a trialism or subdualism plan. This made known political activists from the southern Slavic territories of Austria-Hungary accept the view that Slovenians, Croats and Serbs had to unite themselves in an independent state outside the empire. For that purpose on the 5th of October in Zagreb was created “A national Council of Slovenians, Croats and Serbs”. The political development for the unifications of Slovenians, Croats and Serbs from Austria-Hungary was achieved on the 19th of October 1918 when in the building of the assembly the representative of the National Council declared themselves for the unification of the Slovenians, Croatian and Serbian peoples in their whole ethnicity territory in a single unified sovereign state rejecting the Habsburg empire. This act caused the reaction of the Croatian assembly and on the 29th of October 1918 it ceased relations with emperor Karl, annulated the state and juridical ties with Vienna and Budapest. The Assembly in Zagreb declared the inclusion of Croatian in the common State of Slovenians, Croats and Serbs (State of Slovenians, Croats and Serbs). The right of the National Assembly to be supreme source of the governance of the State of Slovenians, Croats and Serbs was legitimized by the deputies in the Assembly.

Keywords: Subdualism, First World War, Habsburg empire

Подобно на триализма и субдуализмът е реформаторски проект, който никога не е прокарван официално от управляващата династия. Въвеждането му би разрешило изцяло липсата на равноправие в Австро-Унгария. Това е така, защото реформата предвижда създаването на четири самостоятелни една от друга държавни единици, признаващи за свой монарх Хабсбургския владетел. Независимите политически територии са толкова, защото се предполага формирането на две славянски части, едната в австрийския, а другата в унгарския дял на империята.

Исканията за реформи в двете части на Австро-Унгария са съпроводени с трудности от териториално естество. Тази в първата трябва да обединява чехите, галицийските поляци, галицийските украинци и словаците, чиито земи попадат под контрола на Будапеща. Във втората политически независима държавна област се предвижда обединението на словенци, хървати и сърби. Тук изграждащите процеси са много по-сложни поради три причини. Първата е свързана с липсата на яснота относно мястото на словенците (Kranjčec 1962: 220), защото сред тях има такива, които считат, че принадлежат към славянската формация в Австрия, но и други, които я отричат. Втората е продиктувана от намиращата се в унгарския дял на монархията политически автономната област Хърватско. Тя иска да се обедини с Далмация и Истрия, попадащи в австрийската част на империята. Освен това хърватския политически елит проявява интерес към Босна и Херцеговина (контролирана от съвместно австро-унгарско управление, олицетворено от общия министър на финансите). Третата е формулирана от властващите сърбо-хърватски противоречия, които са особено силни в началото на ХХ век. Изброените причини се използват от управляващите среди във Виена и Будапеща в защита на наложения дуализъм, който поддържа териториалната цялост на многонационалната империя (Slovenski narod: 1918: 1).

Популяризаторите на субдуалистичната идея в политически автономната област Хърватско в края на ХІХ и началото на ХХ век са: Ф. Рачки¹, Й. Стадлер, д-р И. Пилар, вторият и третият са симпатизанти на Чистата партия на правото (ХІІІ-франковци) и председателя на Хърватско селска партия (ХСП) Ст. Радич. Първият от тях вижда бъдещето на Хърватско до 1848 г. като независима политическа единица, участваща във федеративна Хабсбургска монархия. Въвеждането на дуализма между Австрия и Унгария през 1867 г. променя концеп-

---

¹ Франьо Рачки е хърватски писател, учен (историк, академик), политик (депутат), католически свещеник. Съставител е на значими сборници от стари хърватски исторически и дипломатически документи. Той е организатор и първи председател на Югославската академия на науката и изкуствата в Загреб (1866). Чуждестранен член-кореспондент е на Санктпетербургската императорска академия на науките (1869). За приноса му към изследванията на българската история и култура (издирване, проучване и публикуване на ръкописи, свързани с делото на Кирил и Методий) в централната сграда на БАН е поставен негов бюст-барелеф.

цията на Рачки, който започва да счита, че Хърватско трябва да е част от субдуалистична програма, започваща с триалистичната реформация на Дунавската империя. Субдуалистичните възгледи на Рачки се противопоставят на плановете за създаване на „Велика Сърбия“. Според тях прилагането на славянска политическа индивидуалност в пределите на Хабсбургската монархия ще сложи край на велико-сръбската идея (Stanpčić 2004: 767).

Й. Стадлер често контактува в писмена форма с водещите народни представители на франковската партия И. Франк и Вл. Пребег. Архиепископът от Сараево защитава субдуалистичната концепция, защото според него единствено чрез нея може да се постигне абсолютната независимост на Хърватско. Подобно на Рачки и Стадлер счита, че желанието от хърватите триализъм е крачка към цялостната реформация в монархията. Освен това Стадлер вярва, че създаването на славянско държавно тяло в австрийската част на империята ще създаде условия за съединяването на Хърватско с Босна и Херцеговина. За държавния статут на обединените територии Стадлер счита, че те трябва да притежават политическа самостоятелност, чрез която ще се прекрати действащата унгарска хегемония (Šanjek 2000: 274).

Реформаторските концепции на Пилар изясняват най-добре връзката между субдуализма и Хърватско. Обяснението им е приложено в политическите му записки, където е развита идеята за териториалния обхват на обединените хърватските земи: Хърватско, Славония, Далмация, Босна и Херцеговина и адриатическите острови трябва да бъдат свързани в Хърватско кралство. Живеещите в него славянски народи трябва да се управляват от хърватите, които ще са част от двойната субдуалистична система в пределите на унгарската земи. В разясненията си Пилар извежда и необходимия аргумент, подкрепящ обединението на хърватските земи. Той се изразява в тяхната геополитическата позиция, тъй като Хърватско, Славония, Далмация и Босна и Херцеговина формират преходна зона между западната част на Централна Европа и Балканите (Pilar 1917: 47).

Още преди началото на войната председателят на ХСП Ст. Радич написва и публикува книга, озаглавена „Чешкия народ в началото на XX век“, където показва, че възприема идеята за прилагането на субдуализма в монархията. В нея Радич посочва примери от близката чешка история, които доказват, че са непримирими борци срещу австрийския централизъм. Като допълнение Радич описва и процесите на взаимно съчувствие между хърватите и чехите, дължащи се на потискащия ги дуалистичен модел в Дунавската империя. Именно това е причината Радич да счита, че хърватите и чехите са тези, които трябва да сложат край на унгарския империализъм и австрийския централизъм (Radić 1910: 22–26).

През военния период възгледите на Рачки, Стадлер, Пилар и Радич са добре познати на партиите, формиращи Хърватския сабор. В тези години проек-

тът за субдуализъм присъства в речите на опозиционните депутати, когато се обсъждат финансовите въпроси и триалистичните амбиции на политически автономната област Хърватско. В словата си против дуализма депутатите заявяват, че имат еднакъв проблем със славянските народи, живеещи в австрийската част на империята. Споделеното отношение на солидарност в саборната зала доказва, че искащата въвеждането на триализъм парламентарна опозиция е готова да приеме и прилагането на субдуализма.

Първият народен депутат, говорещ за липсата на равноправие на славянските народи в двете части на монархията по време на войната, е Ст. Загорац. В сесията на 25 юни 1915 г. милиновският депутат изразява съжаление за погазените политически и граждански свободи на славянското население в империята. В словото си Загорац съобщава един негов несполучлив опит за контакт с император Ф. Йосиф. Планът му е провален от банската институция, тъй като предвижда създаването на делегация с представители от двете части на империята, която да инициира среща с върховния суверен. На нея делегатите трябва да запознаят негово Величество Ф. Йосиф с искането за преобразуване на действащия дуалистичен модел на управление. Споделеното отношение е възприето за грубост от парламентарния председател П. Магдич, поради което му е направена забележка за изключване от заседанието. Предупреждението на Магдич е пренебрегнато от Загорац, който продължава по същия убедителен начин речта си. Депутатът обявява, че неговата милиновска партия ще продължава да се бори за политическата свобода на Хърватско, чрез която ще се гарантира и политическата индивидуалност на всички славяни в монархията. При изричането на тези думи Загорац предизвиква одобрителните ръкопляскания на депутатите Д. Хрвой Старчевичева партия на правото (ССП-милиновци) и Ст. Радич (ХСП). Последният момент от словото на С. Загорац, докосващ се до субдуалистичните възгледи, са приложените примери за показано възхищение от страна на живеещите в Австро-Унгария чехи и поляци. Той съобщава, че разполага с доказателства, в които двата народа заявяват одобрение и подкрепа към хърватския идеал в стремежа му да предизвика реструктурирането на държавното управление в монархията (SZ III 1916: 109–120).

В парламентарното заседание на 2 юли 1915 г. франковският депутат Ф. Новак засяга темата за субдуализма като вариант за задълбочаване на икономическите и културни връзки между народите в Дунавската империя. Поводът за споменаването му са ограничените финансови възможности на Хърватско, които са допълнително влошени от ударите на властващата война. Новак обяснява аграрния потенциал на Триединното кралство, като посочва примери за високото качество на произведените вина. Народният представител на ХПП-франковци отправя апел към банската институция за създаването на аграрен съвет към отдела за Земеделието в изпълнителната власт. Новак счита, че формирането на такъв орган е важна крачка към задълбочаването на аграрните

връзки с другите народи в империята. Чрез подобно сътрудничество според него ще се докаже на върховния суверен общото искане за промяна на дуалистичния модел в Хабсбургската монархия (SZ III 1916: 152–153).

Няколко месеца по-късно в заседанието на 23 декември 1915 г. отново С. Загорац зачерква възможността за прилагането субдуализма в империята. В дългото си слово, посветено на войната и отношенията с унгарската власт, депутатът споделя, че желае да види Хърватско в една освободена от всякакви народностни зависимости Хабсбургска монархия. Той подчертава важността на искането си като го аргументира с италиански и сръбски планове, целящи разпадането на Дунавската империя. В речта си Загорац обявява, че спасението на монархията зависи от три решения на имперската власт. Първото е въвеждането и гарантирането на пълното равноправие между славянските и неславянски народи в държавата. Второто е създаването на такъв вид управленска структура, която обединява Хърватско, Славония, Далмация в самостоятелна държавна единица. И третото, формирането на подобно славянско държавно тяло, съединяващо чехи и поляци в австрийските предели на империята. В разясненията си Загорац споменава и убийството на престолонаследника Фр. Фердинанд в Сараево. Според милиновския депутат, трагедията на 28 юни 1914 г. е можела да бъде избегната, при положение че е властвала обясняваната от него субдуалистична концепция (SZ III 1916: 249–253).

Субдуалистичната проекция присъства и в парламентарно заседание на 29 декември 1915 г. Тогава депутатът на ССП-милиновци И. Прешич говори за необходимостта от триалистичното преустройство в монархията и следствията, които могат да последват от неговото въвеждане. Според Прешич бъдещият триализъм ще прекрати разделението между Хърватско, Славония, Далмация и Босна и Херцеговина, което ще създаде предпоставка за обединителни процеси в австрийския дял на монархията. Той вижда реформирането в тази част на империята като съюз между словенците, поляците и чехите, защото и трите славянски народа са заявявали подобно желание през годините. Прешич определя политическия напредък на чехите и поляците за най-успешен, заради това че имат представители в австрийската изпълнителна власт, за разлика от хърватския политически елит, който не може да се похвали с такъв успех (SZ III 1916: 288–289).

В проведените през 1915 г. заседания на сабора в Загреб въпросът за субдуалистичното преустройство на Хабсбургската монархия се засяга само от опозиционните партии. Това подсказва, че те подкрепят стремежите за политическа независимост на другите славянски народи в империята. За депутатите на ССП-милиновци, ХПП-франковци и ХСП субдуалистичната реформация ще се реализира, когато се създаде подходящо условие. За опозицията то е обвързано с въвеждането на триализма, който да заложи модела за политическа независимост на южните славяни в унгарския дял. По този начин ще се даде

тласък на подобна реформа в австрийския дял, която да изгради субдуалистична Хабсбургска империя.

В януарските броеве на вестник „Дом“ за 1916 г. председателят на ХСП Ст. Радич показва съпричастността си към идеята за субдуалистичното реконструиране на Австро-Унгария. От печатната трибуна на партията Радич прави връзка между успешната военна кампания на изток и бъдещето на славянските народи в монархията и извън нея. Според него победите на фронта могат да повлияят положително на украинците, които ще могат да създадат своя държава след края на войната, която ще бъде по-голяма по-териториален обхват от Дунавската империя. За живеещите в Австро-Унгария славянски народи, каквито са поляците, чехите, словаците, словенците, хърватите и сърбите, определя светло бъдеще, защото според него и на тях ще им бъде даден шанс за свободно политическо развитие в пределите на монархията (Boban 2006: 98).

Първият народен депутат идеята за субдуализма в парламентарната зала за 1916г. е народният представител на ССП-милиновци Ст. Загорац. В заседанието на 15 февруари депутатът определя изграждането на единодействие между Хърватско-сръбската коалиция (ХСК) и опозицията като най-важното условие в стремежите за обединението на славяните в унгарския дял на империята. Според него чрез подобен акт ще бъде задействана триалистичната реформа, чрез която ще се загатне и намерението за въвеждането на субдуалистичния модел на управление. Аргументът му за подобен сценарий е постигнатото сътрудничество между полските и чешките партии в борбата им за реализиране на по-големи политически свободи. Подобно на Радич и Загорац счита че войната е най-подходящият момент за постигането на тези свободи. Той ги определя за важна отговорност, защото чрез тях ще се създаде всеобща хармония за славяните в Хабсбургската империя (SZ III 1916: 515).

В заседанието на 17 юни 1916 г. депутатът, докосващ се до субдуалистичната идея, е Ст. Радич. Докато говори за негативното влияние на хърватско-унгарското финансово споразумение, Радич прави сравнение между хърватското и чешкото селячество. Лидерът на ХСП определя финансовото състояние на чешките селяни за по-добро, защото при тях селската община притежава финансова самостоятелност. Според Радич това може да засегне всички славянски народи в империята, едва когато се промени ощетяващият ги дуалистичен модел на управление в Хабсбургската монархия (SZ III 1916: 1019–1022).

Няколко дни по късно в заседанието на 21 юни 1916 г. народният представител, засягащ възможната проекция на субдуализма, е Ст. Загорац. В словото си против хърватско-унгарското финансово споразумение депутата обявява, че вината за неговото приложение е колективна, тъй като няма разбирателство между мнозинството и опозицията в сабора. Когато обяснява общите прегрешения, Загорац посочва за пример изграденото сътрудничество в чешкия, далматинския и словенския сабор. Според него тази сплотеност увеличава

възможностите за политическата и финансова независимост на славянските народи в австрийския дял на империята. На това заседание депутатът отново подчертава, че бушуващата война е най-подходящия момент, в който може да се прекрати зависимостта от унгарската власт. Подобен акт според Загорац ще доближи славяните в Хабсбургската държава до исканото от тях реформиране на държавното управление (SZ III 1916: 1081–1082).

Борбата на опозицията срещу удължаването на финансовото споразумение с унгарците е поредната причина да се засегне темата за взаимната отговорност на хърватите и чехите спрямо останалите славяни в империята. В парламентарното заседание на 24 юни народният представител Ст. Радич нарича чехите пазител на славянството в австрийската част на империята. Председателят на ХСП съобщава, че хърватите и чехите имат славна история, която не отстъпва на австрийската и унгарската, дори ги нарежда до най-патриотичните народи в Европа. Според Радич това им място ги превръща в движеща сила в борбата за извоюване на политическа индивидуалност на славяните живеещи в двете части на Монархията. Като допълнение лидерът на селската партия заявява, че исканата от славяните политическа независимост в пределите на империята зависи от партиите, формиращи Хърватския сабор. Причината за водещата му роля е свързана с това, че саборът е изразител на ограниченото самоуправление на хърватската бановина, което му дава правото да откаже удължаването на финансовата Нагодба с унгарската власт. При подобен развой според Ст. Радич ще се създадат условията за триалистичната реформация, а впоследствие ѝ за въвеждането на субдуализма (SZ III 1916: 1161–1162; 1171–1172).

Хвалебствията на Радич към чешкия народ са продължени в следващото парламентарно заседание на 26 юни 1916 г. Тогава поводът за споменаването им е образователното дело, което според Радич е по-развито при чехите. Като причина за тази разлика депутатът определя постигнатата сплотеност между чешките политици, които през последното десетилетие успяват да си извоюват правото да получават повече пари за образование от австрийската власт. Председателят на ХСП счита, че повишаването на грамотността е друга важна крачка от борбата за обединение на славянските народи в различните дялове на Хабсбургската държава. С този пример Радич за пореден път се опитва да изгради разбирателство между ХСК и опозицията, защото депутатът е убеден, че от бъдещите им решения зависи бъдещето на славянското население в двата дяла на империята (SZ III 1916: 1207–1208).

Смъртта на император Фр. Йосиф на 21 ноември и последвалото съболезнователно заседание на Хърватския сабор на 14 декември са отличителен момент, доизясняващ одобрението на субдуалистичната идея от опозиционните партии. В словата на водещите депутати, А. Павелич (ССП-милиновци), В. Пребег (ХПП-франковци) и Ст. Радич (ХСП) се откроява дълбока признателност

за сторените от покойния император добрини към славяните в монархията. Особено силно е словото на последно говорещия за това заседание Ст. Радич. Председателят на ХСП съобщава, че пренеслия се в небесното царство Фр. Йосиф е защитавал правата на всички славяни в империята като дори е имал намерението да разшири свободите им.. „Фр. Йосиф говореше често за компромисната политика... В неофициални разговори казваше, че Хърватско трябва да стане напълно равноправно с Унгария..... А през 1907 г. в Прага заяви, че докато е жив, желае да види равноправието между чехите и немците.“ В края на словото Радич изказва благодарност за великите дела на Фр. Йосиф, които го оперирават като творец на славянското единство в Австро-Унгария (SZ IV 1916: 6–12).

В следващото заседание на 22 декември 1916 г. Ст. Радич продължава да засяга субдиалистичната идея. Поводът тогава е запитването на застъпника за „незаконното изземване на научни трудове“. Председателят на ХСП осъжда конфискуването на написаните от него книги: „Съвременна Европа, „Чешкия народ в началото на XX век“, „Федерализмът и нашето народно освобождение“ и „Живото хърватско право за Босна и Херцеговина“. В словото си Радич обяснява приноса на собственото си творчество, което показва на обществото в Хърватската бановина борбата за политическа независимост на славянските народи в Австро-Унгария. Той цитира примери от книгите си, които обясняват общите проблеми на хърватите и живеещите в австрийския дял на монархията словенци, чехи, словаци, поляци и украинци. Причината за печатна цензура според Радич са страховете на унгарската власт от общественото популяризиране на триализма и произтичащия от него субдуализъм. В края на изказването си председателят на ХСП заявява, че безпокойството на Будапеща ще продължава да се засилва, защото славянски народи ще успеят да консолидират силите си и ще прекратят действащия дуализъм (SZ IV 1916: 170–177).

От проведените през 1916 г. заседания на Хърватския сабор се оформя схващането, че за прилагането на субдуализма голямата отговорност е в ръцете на хърватите и чехите. Опозицията в сабора ги определя за последователни в борбата срещу дуализма, а съпротивлението им през годините срещу Виена и Будапеща е допълнителен аргумент за направеното оперираване. Най-далеч в хвалебствията към чехите стига депутатът на ХСП Ст. Радич. Неговите коментари доказват, че борбата на хърватите и чехите за субдиалистичното реформиране на империята ще продължи с пълна сила.

Първото споменаване на субдиалистичната идея в парламентарната зала за 1917 г. е направено отново от Ст. Радич. На 16 януари депутатът говори за нея докато обяснява защо е важно да се въведе чешкия език като избираем в средните училища. В словото си Радич изразява възмущението си от налагането на унгарския език за сметка на чешкия, който според депутата е по-важен за бъдещето на хърватската младеж. Лидерът на ХСП прави поредното си

хвалебствено изказване по адрес на чешките партии за това, че се борят срещу австрийския централизъм. Чрез тези коментари Ст. Радич оформя категорично своето виждане за изграждането на субдуализма в империята, чиято проекция според него зависи от усилията на хърватските и чешките партии (SZ IV 1916: 354–358)

На 10 февруари 1917г. председателят на ХСП Ст. Радич разяснява причината за субдуалистичното искане на славянските народи в Австро-Унгария. Според него действащият дуализъм не кореспондира с оказваната през вековете закрила на Хабсбургската династия над славяните в Европа. Лидерът на селската партия съобщава, че реализиращият се двоен централизъм през последните десетилетия създава исканията за реформиране на монархията. Докато в предишните му слова се откроява поетата отговорност на хърватите и чехите, сега Радич подчертава и колективните очаквания за преобразуването на държавното управление. Той заявява, че този акт ще повиши авторитета на Хабсбургската корона в Европа. Накрая Радич обявява, че подобна реформа ще внесе спокойствие сред славяните, които през изминаващите векове са доказвали многократно лоялността си към династията (SZ IV 1916: 640–641).

Субдуалистичното разяснение на Ст. Радич продължава да ангажира вниманието на народните представители на 1 март 1917 г., когато започва обсъждането за състава на делегатската квота, участваща понякога в сесиите на унгарския парламент. В духа на противопоставянето председателят на ХСП изтъква, че изпращаните в предходните години депутати показват пасивност спрямо славянския въпрос в империята. Подобен коментар Радич прави и за тези, които са част от заседанията на имперския парламент във Виена. Освен това като сериозен проблем отчита банската институция, определена за твърд поддръжник на дуализма и хърватско-унгарската Нагобда. По адрес на заемащия към настоящия момент бански пост И. Скерелец, Радич съобщава, че дейностите му са изцяло повлияни от унгарската власт. Вследствие на приложените примери Радич прави заключението, че новия състав на делегацията трябва да бъде такъв, който да защитава интересите на хърватите и сърбите, но и да работи заедно с чехите за пълната свобода и независимост на славяните в монархията (SZ IV 1916: 788–794).

Няколко дни по-късно въпросът за субдуалистичната идея е повдигнат от деопутатите Д. Хрвой ССП-милиновци и С. Вучетич ХПП-франковци. На 5 март Хрвой припомня приноса на полските и чешките политици в борбата им за реорганизиране на монархията през 1848 г. и обявява, че предстоят нови такива събития. В тях наследниците им трябва да обединят усилията си с хърватските политици, за да могат да се поправят грешките, допуснати след 1866 г., когато започва изграждането на дуализма. Като допълнение депутатът съобщава, че партията му се обявява открито за въвеждането на всеобща свобода и равноправие между славянските и неславянски народи. В края на словото си Хрвой подчертава, че политиката на ССП-милиновци олицетворява

идеала на хърватския народ, който иска да бъде свободен и независим в Хабсбургската монархия (SZ IV 1916: 869–875).

Франковският депутат С. Вучетич стига още по-далеч в коментарите си, в които говори дълго срещу поддръжниците на дуализма в империята. За пореден път е порицана ХСК, определена за пазителя му в Хърватско, защото изпълнява волята на унгарската власт. Относно управляващите в Будапеща, Вучетич съобщава, че тяхната политика уронва престижа на Хабсбургска династия, която е принудена да изпълнява дуалистичните решения от 1867 г. Прекратяването им според депутата зависи от славянските народи, живеещи в двете части на империята. Вучетич поставя знак за равенство между хърватите, чехите, поляците и другите славянски народи, защото тяхното отношение към дуализма е променено в негативна посока. „Горчиво бъдеще очаква всички онези, които мислят, че хърватите, чехите и останалите славянски народи са поддръжници на дуализма....Ние искаме преустройство на Монархията, а хърватския народ желае и своето пълно обединение“. В допълнение Вучетич съобщава, че това предвижда обединяването на Хърватско, Славония, Далмация, Истрия и Босна и Херцеговина в една самостоятелна държавна единица. Накрая франковският депутат заявява, че от тези промени в двете части на империята зависи бъдещето на династията и монархията, защото продължаващия дуализъм е на път да я погребее (SZ IV 1916: 875–883).

В следващото парламентарно заседание на 7 март 1917 г. Ст. Загорац-ССП-милиновци и Ст. Радич-ХСП обясняват задълбочаващото се по време на войната сътрудничество между чешкия и хърватски народ. Загорац съобщава, че чешките политици подкрепят хърватския идеал за обединение на южните славяни в унгарския дял на монархията. Депутатът изказва благодарност и за това, че същите са съгласни в близкото бъдеще намиращата се в австрийската част на империята Далмация да бъде присъединена към хърватската бановина. Ласкателството на Загорац взема връх, когато споделя, че чехите притежават пълното право да се обединят другите славянски народи в империята. С изказването си Загорац се доближава до позицията на Ст. Радич, според която хървати и чехи трябва да положат основите на субдуализма (SZ IV 1917: 947–948).

В това заседание председателя на ХСП обявява, че двата народа считат дуализма за изчерпан и искат пълно политическо самоуправление. В допълнение Радич съобщава, че действащия модел на управление се различава от първоначалния му замисъл предвиждащ равноправието на всички народи в Дунавската империя. Като заключение депутатът разширява и аргументацията си в полза на субдуалистичните претенции на двата народа. Според Радич тяхното предимство е продиктувано от това, че двата народа разполагат с парламенти формиращи на избираем принцип, а чехите дори имат представители в австрийската изпълнителна власт. С тези политически възможности имат пълното право да искат промяна на дуалистичното управление (SZ IV 1917: 977–979).

Еуфорията на опозиционните партии след „Майската декларация“ измества за кратко време вниманието им от субдуалистичната идея. Този про-

цес е прекъснат в сесията 20 юли 1917 г., когато народният представител от ССП-милиновци Ж. Петричич говори за разрастването на очакваната триалистична реформа. Депутатът счита, че нейното приложение ще засегне и славянските народи от австрийския дял на империята. В словото си Петричич разяснява реакцията на полските и чешките политици по адрес на прочетената на 30 май декларация във Виена. Според него показаната лоялност от поляците към династията и дуализма през годините трябва да бъде възнаградена. Петричич съобщава, че полския народ е един от важните фактори в монархията и затова има пълното право да очаква благоволенieto на австрийската власт. За чехите народният представител посочва данни от техни вестници, в които се описва искането им за по-големи свободи и обединение със словаците. Накрая Петричич съобщава, че властите в империята ще трябва да се съобразят с желаното от славяните преустройство на монархията (SZ V 1917: 227–228).

В парламентарната сесия на 4 август 1917 г. говорещият за очаквания триализъм Ст. Радич засяга и възможността за неговото задълбочаване. Председателят на ХСП за пореден път споделя, че започващите от Хърватската бановина реформаторски вълнения ще повлияят и на чехите. Радич обявява, че те са първия славянски народ в Дунавската монархия, формулиращ претенция за политическа самостоятелност. Поради това Радич ги определя като великата опозиция в империята, чиято основа според него се дължи на хилядолетната им историческа памет. По време на словото си депутатът изказва благодарност към чешките политици затова, че подкрепят изложеното в „Майската декларация“ искане за обединението на словенците, хърватите и сърбите. В резултат от това Радич обявява, че ще се радва да види в близкото бъдеще съюз между чехите и словаците в пределите на Хабсбургската държава. Към тези процеси Радич не пропуска да спомене и поляците, които според него също трябва да бъдат засегнати от преустройството на дуализма вследствие, на което да получат своята свобода (SZ V 1917: 461–463).

Очакванията за задълбочаване на искания триализъм са последвани и от третата опозиционна сила в заседанието на 8 август 1917 г. От името на ХПП-франковци Й. Пизман споделя, че партията му счита за правилно намеренията за политически свободи на другите славянски народи, но в словото му отсъства възхищението към чешкия народ. Напротив Пизман, счита че за тях може да има проблеми в обединяването им с другите славяни в австрийския дял на империята. Причината за това е липсата на сътрудничество между тях, каквото е изградено от хърватите и словенците в „Майската декларация“. В заключение той добавя, че славяните в империята заслужават да получат свободата си, поради което неговата партия ще продължава да се бори за нея от името на хърватския народ (SZ V 1917: 527–530).

В следващото парламентарното заседание на 9 август субдуалистичната идея е разисквана от милиновския депутат Д. Хрвой. Той говори дълго за исканите свободи от славяните в империята като словото му започва с историческата ретроспекция. Там се припомнят примери от борбата за освобождение

на хърватите, чехите и поляците. Като допълнение Хрвой подчертава, че използваните средства в двубоите са продиктувани от различните политическите възможности на славянските народи и винаги са ръководени от законите на държавата. С приложените факти милиновецът аргументира стремежите за свобода на хърватите, чехите и поляците, дори съобщава, че са закономерно следствие от цивилизационния напредък в Европа. По време на речта си Хрвой засяга и отношението на унгарската власт, за която казва, че допуска голяма грешка като нарича славяните противници на държавната териториалната цялост. Според него липсата на равнопоставеност и проявената пренебрежителност на управляващите във Виена и Будапеща е главната причина за кризата в Австро-Унгария. Единственото правилно решение за Хрвой е незабавното прилагане на „Майската декларация“, чиято проекция ще ускори освобождението на чехите и поляците (SZ V 1917: 563–569).

В септемврийските, октомврийските и ноемврийските парламентарни заседания на 1917 г. темата за възможната субдуалистична проекция на триализма отсъства от словата на опозиционните депутати. Причините за това са започнатите дейности по приемането на новия избиращ закон и опитите за изграждане на сътрудничество между опозицията и парламентарното мнозинство на ХСК.

Липсата е прекъсната на 10 декември, когато председателят на ССП-милиновци А. Павелич прилага данни за броя на славянското население в Австро-Унгария. „Господа 47% от населението в държавата ни е славянско, а броят на южните славяни, каквито са хърватите и сърбите е 5–6 млн., словенците са 1,4 млн...., чехите и словаците са 9 млн, поляците са 5 млн., украинците са 4 млн.“. С тях Павелич подчертава необходимостта от всеобщото реформиране на загиващата Хабсбургска държава. Споделената информация е съпътствана с примери за организиращите се славянски протести срещу дуализма в различните краища на Австро-Унгария (SZ VI 1918: 11–14).

Със започването на 1918 г. опозицията в Хърватския сабор продължава да полага усилия в изграждането на съюз с ХСК, което изолира отново от заседателната зала коментарите в полза на субдуализма. Тяхната проекция се осъществява от Ст. Радич в печатния орган на ХСП вестник „Дом“. В него на 6 февруари Радич изразява отношение към публикуваната на 6 януари 1918 г. съвместна декларация на чешки политици от Царския съвет и провинциалните чешки сабори². Радич приветства сторения акт и отправя похвала за показаната смелост от страна на чешкия политически елит (Krizman 1989: 159). В статията лидерът на ХСП съобщава, че декларацията е особено важна поради две причини – първата, защото чрез нея се доказва решителността на славяните в искането им за всеобщо реформиране на Австро-Унгария. Втората е определена

² Декларацията обявява искането за независимост на своя народ в собствената си страна, суверенна, с пълни права, демократична, социално справедлива, зачитаща равенството на всички граждани в рамките на своята историческа територия, които включват и словашките земи

като значителен аргумент в опита за създаване на сътрудничество между опозицията и ХСК в сабора. Според председателя на ХСП, случващите се недоволства спрямо продължаващия дуализъм са ясен знак, че желаният от саборната опозиция триализъм трябва да се реализира, а впоследствие и субдуалистичната му проекция (Boban 2006: 322). Отново във вестник „Дом“ на 3 април 1918г. Ст. Радич защитава реализиращите се от началото на годината във всички краища на Австро-Унгария протести в подкрепа на всеобща субдуалистична реформация. За пореден път чехите са похвалени и определени за единствения напълно политически зрял славянски народ. Убеден в правотата на славянското недоволство Радич осъжда от печатната трибуна изложената ден по-рано във Виена позиция на имперския външен министър О. Чернин. Роденият в Бохемия граф Чернин съобщава, че целокупността на монархията зависи от стабилността на властите във Виена и Будапеща, което означава, че всички останали народи не трябва да очакват промени (Boban 2006: 331).

Споделената от Радич позиция в печатния орган на ХСП е последното споменаване на субдуалистичната концепция от страна на народен депутат от Хърватския сабор През следващите месеци идеята за прерастването на триализма в субдуализъм пропада поради две причини. Първата е свързана със спадащото доверие спрямо управляващата династия на двете опозиционни партии ССП-милиновци и ХСП. Вследствие на него през пролетта на 1918 г. председателят на ХСП Ст. Радич развива план, оставащ неподкрепен от ХПП-франковци и ССП-милиновци, за „полско-чехословашки-югославянски съюз (Boban 2006: 330–344). Втората причина е определена от задълбочаващото се сътрудничество между ССП-милиновци и Словенската народна партия. С него се очертават механизмите, чрез които да се създаде самостоятелно държавно тяло на словенци, хървати и сърби извън обсега на Хабсбургската монархия.

В годините на военния конфликт парламентарната опозиция, ХПП-франковци, ССП-милиновци и ХСП, показва одобрение към исканията на другите славянски народи в империята за реформиране на монархията. В словата на техните депутати се оформя схващането, че преустройството на дуализма трябва да започне от Загреб, а впоследствие да обхване и другите части на държавата. По този начин се оформя субдуалистична монархия, включваща четири политически независими единици, признаващи владетелското достойнство на Хабсбургите. Подобен развой остава без одобрението на мнозинството, ХСК и Юнионистки клуб-старомаджурани, отричащи триализма, а по този начин и възможността за неговото задълбочаване. Тяхната позиция е облагодетелствана от нерешителността на династията, която не предприема действия за собственото си преобразуване. Това бездействие е причина да се търсят нови възможности за политическа независимост на славяните в Австро-Унгария. Те започват през пролетта на 1918 г., а с това се слага край на субдуалистичните стремежи на част от депутатите в Загреб.

ИЗБОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Boban 2006: Boban, Br. Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata. Zagreb: Alinea.
Kranjec 1962: Kranjec, S. Kroščevo predavanje o postanku Jugoslavije. // *Zgodovinski časopis*, letnik 16, Ljubljana.

Krizman 1989: Krizman, B. Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Zagreb: Plava biblioteka..

Pilar 1917: Pilar, I. Svjetski rat i Hrvati. Zagreb: Komisionalna naklada knjižare Mirka Breyera.

Radic 1910: Radic, St. Češki narod na početku XX. Stoljeća. Tiskara Hrvatske stranke prava, Zagreb.

Šanjek 2000: Šanjek, F. Croatica Christiana periodica. // *Prosinac*, Vol. 24, No. 46, Zagreb.

Slovenski narod, Subdualizem, br. 129, 10.06.1918 g., str. 1.

Stanpčić 2004: Stanpčić, N. Franjo Rački – povjesničar i političar. U povodu knjige Mirjane Gross Vijek i djelovanje Franje Račkoga. // *Ocjene i prikazi*, god. 36., br. 2, Zagreb.

SZ III 1916: Stenografski zapisnika sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodištu 1913.–1918., sv. III, 1915–1916, Zagreb.

SZ IV 1916: Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913–1918, sv. IV, 1916–1917, Zagreb.

SZ V 1917: Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913–1918, sv. V, 1917, Zagreb.

SZ VI 1918: Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913–1918, sv. VI, 1917–1918, Zagreb.